

**ORTA ƏSRLƏR QƏRB VƏ ŞƏRQ FƏLSƏFİ
İDRAKINDA İNSAN PROBLEMİ**

Rövşən Hacıyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
vinodelrovshan1@rambler.ru

Xülasə. Məqalədə Orta əsr filosoflarının insan probleminin dərkə haqqındakı fikirləri və baxışları araşdırılmışdır. Əvvəlcə xristian filosofların baxışları nəzərdən keçirilmişdir. Ardıcıl şəkildə apologetika, patristika və sxolastika dövrünün ən tanınmış filosoflarının fikirlərinə nəzər yetirilmişdir. Daha sonra ərəbdilli filosofların insan haqqındakı fikirləri təhlil edilmişdir. Bu istiqamətdə kəlam, peripatetizm və fəlsəfi cərəyanların aparıcı nümayəndələrinin baxışlarına diqqət yetirilmişdir. Göstərilmişdir ki, İslam filosofları üçün insanın xoşbəxtliyə necə çatması mövzusu daha çox maraq kəsb etmişdir.

Açar sözlər: insan problemi, apologetika, patristika, sxolastika, kəlam, peripatetizm, fəlsəfi cərəyanlar

**THE PROBLEM OF MAN IN THE PHILOSOPHICAL
KNOWLEDGE OF CHRISTIAN AND ISLAM IN THE MIDDLE AGES**

Rovshan Hagiye

PhD, assos. professor Leading researcher of the
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
vinodelrovshan1@rambler.ru

Abstract. The article explores the thoughts and views of medieval thinkers on understanding the problem of man. First, the views of famous Christian thinkers are considered. The thoughts of the greatest philosophers of the epoch of apologetics, patristic and scholastic are consistently studied. Then the views of famous Arabic-speaking philosophers of the Middle Ages on the problem of man are considered. In particular, attention is paid to the schools of kalam, as well as the leading philosophers of Eastern peripateticism and the philosophy of currents. It is shown that for the philosophers of Islam, the main theme of studying the problem of man was the achievement of happiness.

Key words: human problem, apologetics, patristics, scholastics, kalam, peripatetism, philosophy of currents

**ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В ФИЛОСОФСКОМ ПОЗНАНИИ
ХРИСТИАНСТВА И ИСЛАМА В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ**

Ровшан Гаджиев

PhD, доцент, ведущий научный
сотрудник Института философии и социологии НАНА
vinodelrovshan1@rambler.ru

Аннотация. В данной публикации предоставлены исследования средневековых мыслителей по осмыслению проблемы человека. В начале статьи рассматриваются взгляды известных христианских мыслителей, выдающихся философов эпохи апологетики, патристики и

схоластики. Далее предложены основные идеи известных арабоязычных философов средневековья по проблеме человека. В частности, особое внимание уделено школам калама, философии восточного перипатетизма и философским течениям,

Ключевые слова: проблема человека, апологетика, патристика, схоластика, калам, перипатетизм, философия течений

Giriş:

Məlumdur ki, Orta əsrlərdə xristian dini əsasında yaranmış Qərb fəlsəfi dünyagörüşü xristianlığın Avropada geniş yayılması ilə formalaşmağa başlamışdır. Əksər mütəxəssislər Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin üç inkişaf dövrünü göstərir: apologetika, patristika və sxolastika. Müvafiq olaraq hazırkı məqalədə insan problemini bu dövrlərin ardıcılığı müstəvisində nəzərdən keçirəcəyik.

Apologetika dövrünün tanınmış dini-fəlsəfi məktəblərindən biri Aleksandriya (İskəndəriyyə) şəhərində yerləşmişdir. Məktəbin aparıcı nümayəndəsi olan və xristianlığın əsaslarından irəli gələn Filona (Aleksandriyalı) görə, insan dünyaya göz açan gündən günahə batmış vəziyyətə düşür (Adəmin alma yeməsi məsələsi). İnsanın günahə batması səbəbi isə onun bədəninin tələbatlarıdır. İnsanın canı onun bədənində bir növ zindana düşmüş vəziyyətdə olduğu və ehtiraslardan asılı qaldığı üçün bu buxovlardan azad olmaq elə də asan məsələ deyildir. Filona görə, günahlardan qurtulma insanın öz imkanları üçün çox çətindir və bunun yeganə düzgün yolu Allaha üz tutmaqla mümkün olur. Məhz bu yolda insan xeyirxah varlıq kimi formalaşa bilər və bununla da, o dünyada layiqli yerini və həyatını təmin etmiş olur. Bu zaman müdrik insan üçün mistik yollarla Allaha qovuşa bilmək ən doğru və düzgün yoldur. Bunun üçün insan bədəninin bütün istək və ehtirslarından azad olmaq gərəkdir. Filon bu ali məqsəddə çatmaq üçün yunan fəlsəfəsinin anlayışlarından və fikirlərinin əsaslandırılması üçün məntiqi üsullarından istifadə edir. Bu anlayışlardan ən əsası “loqos” kateqoriyasıdır. Filona görə, insan Allaha məhz loqos vasitəsi ilə qovuşa bilər. Sonralar kilsə xadimləri Filonun bu fikirlərini inkişaf etdirərək İsa peyğəmbəri məhz loqosla eyniləşdirmiş və bununla da onun Allahın oğlu olması ideyasını əsaslan-

dırmağa çalışmışlar. İsa peyğəmbər məhz o adamdır ki, İlahi loqos onun timsalında ən bariz formasında təzahür etmiş və onunla eyniləşdirilmiş vəziyyətdə təsəvvür olunmuşdur (6, s.194).

Filonun fikirlərindən irəli gələn Kliment (Aleksandriyalı) insan üçün inam və zəka məsələsinin əhəmiyyətini üzə çıxarmağa çalışmışdır. O da Filon kimi Allahın dərk olunması yolunda yunan fəlsəfəsinin əsas kateqoriyalarından və məntiqi üsullarından yararlanmağa səy göstərmiş və bu əsasda inam və zəka dilemma-sını həll etməyə çalışmışdır. Klimentə görə, idraki baxımdan inam zəkadan daha üstündür çünki, Allahın dərkinə aparan ən doğru yoldur. Məhz inam amili hesabına Kliment insan üçün ruhani həyatın üstünlüyünü əsaslandırmağa çalışmışdır. O hesab etmişdir ki, gerçək aləmdə hadisələrin qarışıq şəkildə cərəyan etməsi bir növ xaosun hökm sürməsi kimi fikirlərin aydınlaşdırılması işi yalnız ruhani insanın təfəkküründə öz doğru həllini tapa bilər. Çünki, ruhani insan anlama bilər ki, bütün bu hadisələr burulğanının arxasında Allahın iradəsi vardır və heç nə təsadüfən baş vermir. Yalnız, ruhani insan anlama bilər ki, onun varlığı belə Allahın hökmündən asılıdır və onun bu dünyadakı ömrü sadəcə o dünya üçün hazırlıq məqsədi daşıyır və seçdiyi doğru yol onun axirətdəki xoşbəxt həyatını təmin edə bilər.

Apologetika dövründə insan üçün inam və zəka dilemmasını həll etməyə çalışan böyük mütəfəkkirlərdən biri də Tertullian olmuşdur. O da hesab etmişdir ki, əsil xristianlı üçün inam zəkadan daha üstün bir qabiliyyətdir. İnsan anadan olandan ona görə xoşbəxt ola bilmir ki, Adəmin günahlarından yaxa qurtarmağı bacarmır. Tertullian, ümumiyyətlə, bu dünyadakı maddi həyatla bağlı nə varsa, onları qınaq atəşinə tutur və insanın doğru yolla irəliləməsi

baxımdan bu asılılıqdan qurtulmağı ən düzgün addım hesab edir. Konkret olaraq Tertullian evlənməyi qüsurlu sayır, ikinci dəfə ailə qurmağı isə tam bədbəxtlik hesab edir. O, ümumiyyətlə, insanın maddi tələbatları olan nə varsa, hamısından azad olmağı tövsiyyə edir, çünki ruh ilə bədəni qarşı-qarşıya qoyur və ikincini doğru yaşayış üçün və ya ruhani həyat tərzini üçün əngəl olaraq görür.

Təqribən V əsrdən etibarən Qərb xristian fəlsəfi fikrində patristika dövrü formalaşmağa başlamışdır. Həm apologetika, həm də patristika dövründə mütəfəkkirlərin baxışları əsasən Allahın varlığı, onun dünyanı necə yaratması (kreationsizm), hansı formalarda təzahür etməsi problemləri ilə bağlı olsa da insanın ruhu və həyat tərzini ilə bağlı məsələlər də onların diqqətindən kənarda qalmamışdır. Patristika dövrünün mütəfəkkirləri apologetikanın inamın zəka üzərindəki üstünlüyü mövqeyini qorumuş və onu daha da əsaslandırmağa çalışmışlar.

Şübhəsiz ki, patristika dövrünün ən böyük nümayəndəsi Müqəddəs Avqustin olmuşdur. Avqustin insanın dünyaya gələndən günaha batması, inamın zəkadan daha üstün olması kimi erkən xristian teoloqlarının fikirlərini daha da inkişaf etdirməyə çalışmışdır. O hesab etmişdir ki, tam azad həyata yalnız Adəm və Həvvə qadir olmuşlar. Lakin onlar Allahın onlara qoyduğu qadağanı pozmaqla (xeyir və şərini dərk olunması yolunda qadağa olunmuş almanı yeməklə) günaha batmış və bununla da, özlərindən sonra gələn insan nəslinin taleyini müəyyən etmişlər. Avqustinə görə, insanların bu əzəli bəladan xilas olması məsələsində İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilməsi hesabına bəşəriyyət əvvəlcədən günaha batmış vəziyyətdən qurtula bilmişdir. Avqustin hesab etmişdir ki, inam insan iradəsinin zəkadan üstün olan ən ali formasıdır. Bununla böyük mütəfəkkir bildirmək istəmişdir ki, Allahın dərkini üçün ilk növbədə insan ona inanmalıdır. Və yalnız bu inam hesabına yaradanın dərkini mümkün ola bilər.

Avqustinə görə, insan yalnız dünyanın bir parçası deyildir, o həm də Allaha bənzər yaradıldığı üçün kreativ, unikal, özünəməxsus bir varlıq, yəni bütün yaradılmışların fəvqündə duran bir şəxsiyyətdir. (3, s.171). Avqustin insan iradəsinin azad olması ideyasını irəli sürsə

də bu yanaşma daha çox nisbi əhəmiyyət daşımışdır, çünki nəticə etibarilə, onun taleyinin tam şəkildə Allahın iradəsindən asılı olması mövqeyindən çıxış etmişdir (2, s.28-29).

Avqustinin əsas antropoloji mövzusu özünü tərbiyə etmiş və daxilində ilahi nur tapmış insanın Allaha çatması istəyidir. O, insan qəlbini dərinliklərini anlamağa, onu izah etməyə çalışan yalnız öz dövrünün deyil, gələcək zamanların da ən böyük mütəfəkkiri hesab edilir. Avqustinə görə, insan yalnız zəkalı varlıq deyil, o həm də əşyaya xas xüsusiyyətlərlə səciyyələnməyən həqiqətlərin bilavasitə intuisiya ilə qavranılması qabiliyyətinə malik bir canlıdır (3, s.175). Avqustin hesab etmişdir ki, zəka vasitəsi ilə aparılan istənilən idrakı proses son nəticədə Allahın dərkinə xidmət edir.

Şübhəsiz ki, sxolastika dövrünün dini-fəlsəfi idrakında insan problemini araşdırmağa çalışan ən böyük mütəfəkkir Akvinalı Foma olmuşdur. Artıq əvvəlki fikirlərimizdən aydın oldu ki, xristianlığın erkən dövrlərində insan bədəni onun ruhu üçün bir növ “zindan” kimi təsəvvür olunurdu. Burada bədən və ruh arasında bir qarşıdurma anlaşıldı. Bu cür baxış M.Avqustinin fikirləri üçün də xarakterik olmuşdur. İnsan probleminin həllində A.Foma məhz bu qarşıdurmanın aradan qaldırılmasına səy göstərmişdir (2, s.31).

Akvinalıya görə, insan həyatına məna verən onun rəşadət zəkasıdır. Zəka isə maddiyadan təşkil olunan insan bədəninin qeyri-maddi mövcudluq formasıdır. Bununla da Foma ruh ilə bədəni bir-birinə bağlamağa çalışır və göstərir ki, insan bu iki tərəfin orqanik sintezi halında çıxış edir. Foma əsaslandırmağa çalışmışdır ki, insanın bədənindən kənar və ya daha əvvəl onun ruhu mövcud olmur. Bu isə əvvəlki baxışların (bu baxışlar isə məlum olduğu kimi, Platondan başlamış erkən xristianlıq dövrünün mütəfəkkirləri də daxil olmaqla, qəbul edilmiş bir baxış bucağı olmuşdur) faktiki olaraq aradan qaldırılması demək idi. Beləliklə, Foma hesab etmişdir ki, insanın ruhu və bədəni bir-birindən ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Foma bu yanaşmasını obrazlı şəkildə belə ifadə edir ki, müvafiq material heykəltaraşa formanın yaradılması üçün nə qədər vacibdirsə, insan ruhunun varlığı üçün də maddiyə o qədər gərəkli-

dir. Başqa sözlə, can öz konkret varlığı üçün müvafiq bədəni tələb edir və onun vasitəsi ilə öz intellektual qabiliyyətini inkişaf etdirə bilər. İnsanın zəkası bilikləri əldə etmək üçün öz bədən orqanlarından istifadə edir. Əgər insan mələk olsaydı, o halda bədənə də ehtiyac qalmazdı (2, s.31).

Bu yanaşması ilə Foma insanın bu dünyadakı maddi həyatının əhəmiyyətini də artırmış oldu, çünki M.Avqustin də daxil olmaqla əvvəlki mütəfəkkirlər üçün yalnız o dünyada, yəni bədənə yaxın qurtarmış ruh halında əsil layiqli həyat mümkün idi. Foma insanın intellektinə yüksək qiymət verir və digər maddi varlıqlar içərisində onun yerini ən yüksəkdə görürdü. Belə demək mümkünsə, insan həyatı maddidən təşkil olunmuş canlılarla mələklər arasında aralıq yeri tuturdu (1, s.107).

Yuxarıdakı fikirlərimizi ümumiləşdirib deyə bilərik ki, Orta əsrlər xristian dini-fəlsəfi düşüncəsi üçün insan canlılar içərisində Allaha ən yaxın varlıq kimi başa düşülürdü. Lakin burada insanın mahiyyəti ilə onun mövcudluğu arasında bir ziddiyyət mövcud idi. İnsanın sosial həyatı, yəni bu dünyadakı yeri o dünya ilə müqayisədə daha aşağı səviyyədə qəbul olunurdu. İdeal insan üçün yalnız Allahın buyurduğu həyat tərzı doğru sayılırdı.

Orta əsrlərin ərəbdilli İslam fəlsəfəsi də insan probleminin dərkı məsələsində xeyli mühüm işlər görə bilmişdir. Məlumdur ki, ərəbdilli İslam fəlsəfəsinin üç əsas fəaliyyət istiqaməti olmuşdur: Qurani-kərimə əsaslanan dini istiqamət, yəni kəlam; yunan fəlsəfəsinə əsaslanan və rəasional təfəkkürdən irəli gələn peripatetizm və İslam daxilində dini-fəlsəfi cərəyanlar.

Qurani-Kərimə əsaslanan dini-fəlsəfi istiqamətin ən tanınmış məktəbləri mötəzililər, cəbrilər və qədərilər olmuşlar. Onların hamısı üçün insan Allahın qulu kimi başa düşülmüşdür. Digər tərəfdən, insan qüsurlu varlıq kimi anlaşılmışdır, yəni o atdığı addımlarında səhvlərə, yanlışlıqlara yol verə bilər. Bu baxımdan insan üçün ən düzgün yol Allahın Qurani-Kərimdə göstərdiyi əməllərə riayət etməsi və bununla da axirət dünyasında xoşbəxtliyini təmin etməsi ideyası olmuşdur.

İnsan probleminin dərkinə dair ən mühüm məsələlərdən biri insanın azad seçimə malik

olub-olmaması mövzusu ilə bağlı idi. Bu problemin dərkı ilə əlaqədar cəbrilərlə qədərilərin fərqli mövqedən çıxış etməsi diqqət çəkir. İnsan həyatının Allah tərəfindən tamamilə müəyyən edilməsi mövqeyindən çıxış edən cəbrilər üçün azad seçim mümkün deyildir. İnsan atdığı addımlarında müstəqil deyildir və onun bütün hərəkətləri, eləcə də taleyi Allahın iradəsindən asılıdır. Qədərilər isə əksinə, hesab edirdilər ki, insan azad iradəyə və ya seçimə malikdir. Onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, insan atdığı addımlarında müstəqildir və bu səbəbdən də hər bir əməli üçün məsuliyyət daşıyır. Bu qarşıdurma əslində, insanın həyatı boyu nə qədər günaha batması probleminin həllindən təbii şəkildə ortaya çıxırdı. Aydınldır ki, insanın azad iradəyə malik olmaması şəraitində onu günahkar çıxarılması istəyi də mümkünsüz işə çevirilirdi. Ona görə bütün dini istiqamətlər üçün əksər dini xadimlər tərəfindən kompromis bir yanaşma təklif olunurdu, yəni Qurani-Kərimdə buyrulmuş qaydada həyat tərzı sürmək insana dair problemlərin həlölümü baxımından ən doğru yol hesab edilirdi.

İnsan probleminin həllində ərəbdilli filosof-peripatetiklər mənəvi-etik məsələlərə daha çox diqqət yetirmişlər. Məhz bu məsələlərin həlli müstəvisində insanın xoşbəxtliyi problemi tədqiqat mövzusu olmuşdur. İslam peripatetikləri hesab etmişlər ki, rəasional idrakın köməyi ilə insanın cəmiyyətdə, yəni bu dünyada xoşbəxtliyə çatması mümkündür. Onların baxışlarına görə, məhz zəkanın hesabına doğru yaşamaq, xeyirxah işlər görmək və bu əsasda cəmiyyətdə xoşbəxtliyə çatmaq olar. İnsanın azad iradəsi məsələsində isə peripatetiklər hesab etmişlər ki, insan öz fikirlərində və seçimində azaddır (4, s.219). Tədqiqatçı V.Q.İvanov bu kontekstdə aşağıdakıları bildirir: “Əl-Farabi və İbn Sina üçün əsas məsələ insanın azad seçimə malik olmasını sübut etmək və bununla da Allahdan asılılığı aradan qaldırmaq, insan taleyinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi müddəasını dəf etmək olmuşdur” (5, s.126). İslam peripatetikləri insan həyatının əsas məqsədi olaraq onun bu həyatda xoşbəxtliyə çatmasını görürdülər. Bunun üçün isə insana xeyirxah əməllərlə yaşamaq tövsiyyə olunurdu.

İnsanın iradə azadlığına malik olması məsələsi İslam fəlsəfəsində xüsusən dini-fəlsəfi istiqamətlərin nümayəndələri tərəfindən daha parlaq şəkildə özünü büruzə vermişdir. Panteist yönlü mütəfəkkirlər insanın kamil şəxsiyyət kimi formalaşması, daxili özünü təkmilləşdirmə hesabına Allaha qovuşması kimi məsələlərə daha çox diqqət yetirmişlər. Məsələn, dini-fəlsəfi cərəyanlar içində ən çox tanınmış və geniş yayılmış sufizmdə əsas məsələ kimi insanın ruhi inkişafı, daxili özünü təkmilləşdirməsi daha önəmli hesab edilmiş, onun maddi həyatına isə bir o qədər əhəmiyyət verilməmişdir. Əgər klassik İslamda insanın cəmiyyətdə yeri, ailə həyatı, ticarət işləri ilə bağlı məsələlərə önəm verilmişdirsə sufizmdə bu problemlərə elə bir əhəmiyyət verilməmiş, bütün diqqət və istək sufinin sonsuz məhəbbət vasitəsi ilə Allaha qovuşması məqsədinə yönəlmişdir.

İnsan probleminin həlli məsələsində Orta əsr Azərbaycan filosofları da az rol oynamışlar. Azərbaycan filosofları insanın xoşbəxtliyə çatmasını onun ən ali məqsədi kimi başa düşmüşlər. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar, doğru-düzgün yaşamağı, ədalətli olmağı və xeyirxah işlər görməyi tövsiyyə etmişlər. Məsələn, Azərbaycanın böyük filosofu Ə.Bəhmənyar bildirmişdir ki, “Doğru-düzgün yaşamağı daha çox müdrik insanlar tərcih edirlər” (7, s.90). Böyük şair mütəfəkkirimiz N. Gəncəvi də hesab etmişdir ki, xoşbəxtliyə aparan yol

ədalətli olmaqdan və yaşamaqdan keçir (7, s.146). İnsanın ali məqsədidən xoşbəxt olması mövqeyindən böyük alim və mütəfəkkirimiz N.Tusi də çıxış etmişdir. İnsanın xoşbəxtliyə çatması isə, N.Tusiyə görə, onun özünü təkmilləşdirməsi əsasında mümkün olur.

Azərbaycanın dini-fəlsəfi cərəyanlarını təmsil edən mütəfəkkirləri də insan probleminin həllində mühüm rol oynamışlar. Məsələn, sufizmin dərin bilicisi M.Şəbüstəriyə görə, xoşbəxtliyə çatmaq üçün insan Allahı, dünyanı və özünü dərk etməlidir. Buna aparan yol isə xeyirxah əməllərlə mümkündür. Böyük filosof şairimiz İ.Nəsimi də hesab edir ki, xoşbəxt həyat sürmək üçün xeyirxah işlər görmək lazımdır. Dahi şairimiz M.Fizuli isə hesab edir ki, xoşbəxt olmaq üçün insan sevməlidir (7, s. 271); özü də bu sevgi hər şeyi əhatə etməlidir – Allahı, dünyanı və digər insanları.

Bu misallardan göründüyü kimi, Orta əsr Şərq filosoflarının, o cümlədən Azərbaycan filosof və mütəfəkkirlərinin əsərlərində insan problemi müxtəlif aspektlərdə geniş tədqiqat mövzusu olmuşdur. Bu dövrdə insanın azadlığı problemi, onun kamilliyə necə çatması, xoşbəxtliyə necə nail olması, hansı dəyərlərdən çıxış etməsi kimi məsələlər Şərq filosoflarının diqqət mərkəzində olmuş və onlar bu istiqamətdə xeyli maraqlı əsərlər yaratmış, dəyərli fikirlər söyləyə bilmişlər.

Ədəbiyyat

- 1.Боргош Ю. Фома Аквинский (пер. с польск. М. Гуренко). Изд. 2-е. М.: Мысль, 1975. 183 с.
- 2.Гинатулина О.А. Ценностная модель жизни человека в эпоху средневековья // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2010. № 3 (3). С. 26-33.
3. 10 Гуревич П.С. Философия человека. Ч.1. 1999, 221с. (https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/1999/Gurevich_1_1.pdf)
4. 12 Гутова С.Г., Мусаева Г.О. Гуманизм и проблема человека в арабо-мусульманской философии // Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. 2020. Том 9. № 3А. С. 212-223.
5. 16 Иванов В.Г. История этики средних веков. Ленинград:Изд-тво ЛГУ. 1984. 280 с.
6. 17 Коромыслов В.В. Концепция человека и проблема всеобщего в истории философии // Новые идеи в философии. 2005. Т. 1. № 14. С. 187-199.
7. 21 Очерки по истории Азербайджанской философии, Баку, Изд-тво А.Н. Аз.ССР,1966, Т.1., 348 с.

Рəyçi:

Göndərilib: 10.04.2023

f.e.d. Füzuli Qurbanov

Qəbul edilib: 24.04.2023